

© 2005 **О. М. Литвинов**

Луганська академія внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України

© 2005 **С. І. Максимов**

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

МОДЕРНІЗАЦІЯ, РАЦІОНАЛЬНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ СУЧАСНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПРАВА ЯК ФЕНОМЕНА КУЛЬТУРИ, АБО ФІЛОСОФСЬКІ УРОКИ ПРАВОНАВСТ- ВУ

(КОНЦЕПТУАЛЬНІ НОТАТКИ НА СТОРІНКАХ НОВОЇ КНИГИ*)

Звернення до проблематики еволюційних процесів соціуму й осмислення взаємодії кумулятивних та інноваційних чинників його існування і розвитку не потребує додаткової аргументації щодо її актуальності. Будь-яка розвідка в цьому напрямку має сприяти ефективному вирішенню тих питань, які ставить перед нами життя, і які великою мірою викликані тією культурною “межовістю”, “граничністю” чи навіть “буферністю” долі (В. Горський), що обумовлена специфікою історичного розвитку нашої країни, і що зазначали історики і філософи, і що відомо нам з джерел літературних, мистецьких тощо.

У праці Ніни Андріївни Бусової модернізація тлумачиться як еволюція західних суспільств у процесі їх переходу від суспільства традиційного до сучасного (модерного). Сміливе ствердження дослідниці про те, що ще не настав час заявляти про епоху постмодернізму ґрунтується на аксіологічного гатунку тези про певну ціннісну орієнтацію, яка виражає специфіку сучасності. Н. Бусова доводить, що модерн існує доти, доки існує установка на свідомий контроль людей над суспільними інститутами в ім'я цінностей свободи особистості, рівності, солідарності, демократії (вступ). Фактично йдеться про те, що основою цих орієнтацій є раціоналізація суспільного життя. І вітчизняний читач, для якого не є байдужим питання про майбутнє своєї країни, має міркувати про її місце в цьому надзвичайно складному процесі. Звичайно, що таким чином ми не можемо не спиратися на системи нормативні, де найбільш раціоналізованою є право.

Дослідницею виокремлюються три відомі, можна сказати класичні підходи до вивчення модернізації і права, які репрезентують концепції М. Вебера, Н. Лумана й Ю. Габермаса.

У працях Вебера, де досліджено специфіку західного суспільства, модернізацію тлумачиться як експансію цілераціональності, яка слугує встановленню панування суб'єкта над оточуючим середовищем (глава 1). Цю цілераціональність потім М. Горкгаймер називав інструментальним розумом і саме вона була основним об'єктом критики з боку супротивників “проекту Просвітництва”. Буде тут доречним нагадати і про відому позицію І. Канта щодо абсолютизації Розуму просвітителями та його тлумачення обмеженості пізнання фактично саме в цій площині. Втім, це хрестоматійні положення, а у Н. Бусової ми знайомимось із такими аспектами творчості М. Вебера, на які в україномовній та російськомовній науковій літературі звертається надто мало уваги. Це, насамперед, аналіз диференціації ціннісних сфер у процесі релігійної раціоналізації та дослідження ролі формального раціонального права в інституалізації цілераціональної дії.

Якщо певні аспекти першої проблеми в розвитку їх правознавцями – істориками права – відомі нам із перекладів (наприклад, досліджень Г. Дж. Бермана [1; 2]), то з другої проблеми, яка є фактично проблемою права як феномена культури, де найважливішим, мабуть, є з'ясування взаємодії (іноді – зіткнення) формального права із буденною (повсякденною) свідомістю, спеціальних досліджень майже немає. Тому зосередження уваги на тій критиці наслідків експансії цілераціональності, яку було розпочато М. Вебером, має особливе значення. Для нас (знову звернемо увагу на актуальність ідей книги Н. Бусової для вітчизняного суспільствознавства) можна

* Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право. – Х.: Прометей-Прес, 2004. – 352 с.

сказати значення особливе вдвічі. Чому? Перш за все тому, що очевидна парадоксальність сучасного розуміння свободи, яку нам демонструє життя, аж ніяк не налаштовує думку правознавчу (філософи, соціологи й політологи реагують на це, але ж не концептуально, а, так би мовити, відкликаються “на злобу дня”) на це стикання буденності (повсякденності) з формальним правом. Н. Бусова звертає увагу на те, що М. Вебер доводив: модернізація веде до такого парадоксу одночасного збільшення свободи (внаслідок визволення цілераціональності від ланцюгів традиційного регулювання) – з одного боку, та зменшення свободи (оскільки цілераціональна діяльність людини породжує інституції, які діють у відповідності зі своєю логікою, що складається поза волею індивідів), – з боку іншого.

Зверненням до теорії систем Н. Лумана (глава 2) авторка поглиблює аналіз другого аспекту суспільної раціоналізації, тобто ствердження системної раціональності, що є, на її думку, розвитком також веберівських ідей. Якщо, за Луманом, кожна з підсистем сучасного складного й функціонально диференційованого суспільства намагається надати максимальної значущості своїй раціональності (а інші, таким чином, сприймаються лише як оточуюче середовище), то це є, за Бусовою, розвиток думок Вебера про диференціацію соціальних сфер у процесі модернізації та втрату контролю людини над формами організації діяльності. Функція перемагає навіть свідомі наміри акторів у сфері регулювання соціальних взаємодій. Звідси скепсис Н. Лумана: оскільки правове регулювання – це результат взаємодії соціальних систем, що саморегулюються, то цей результат передбачити неможливо. Очевидно, зауважимо ми, ця позиція дозволила б І. Пригожину зарахувати його до лав своїх прибічників. Н. Бусова ж звертає увагу на те, що такий підхід добре пояснює вади правового регулювання, але не може пояснити його успіхи, оскільки нехтує досягненнями суб'єктивного характеру, свідомої роботи з інтеграції в суспільстві.

Подальше викладення результатів свого дослідження Н. Бусова розбудовує на основі теорії комунікативної дії Ю. Габермаса. Зважаючи на ті проблеми, які ми намагаємося вирішити сьогодні, це (втім, як і всю книгу взагалі) можна розглядати як загальнотеоретичний вступ у проблему соціально-правової модернізації України з позицій дихотомії традиційного й сучасного суспільства, оскільки очевидним є те, що ця проблема, для нас є навіть значно більш актуальною, ніж для західної соціальної теорії. Можна ска-

зати так: на пострадянському просторі дослідникам доведеться зіткнутися тут з соціокультурними феноменами значно складнішими, що пояснюється надзвичайною строкатістю життєвих світів, які історична доля (а іноді й історична іронія) звела в темпоральному та просторовому пластах. І тут знову дослідниця звертає увагу на роль та значення права як посередника між соціальною системою та життєвим світом (с. 218). Тому, як на нашу думку, надзвичайно корисним є ознайомлення із результатами досліджень Ю. Габермаса, особливо з його підходами до процесів юридифікації суспільства. І особливо – і в першу чергу правознавцям – слід звернути увагу на його аналіз патологічних ефектів вторгнення системи в життєвий світ, де основним інструментом такої експансії виступає право. Це повинно допомогти подолати переважаючу сьогодні в нас позицію виключної апологетики права й більш точному (а значить і раціональному) процесу мислення взаємозв'язку держави і демократії. Скажімо ще так, що думка про значення й перспективи права, яку ми сьогодні зустрічаємо у різних варіантах досить часто як декларацію, тут подається як бездоганний логічний висновок.

Таким чином авторка підказує: у якому напрямку слід рухатися вітчизняній філософії права, щоб одержати найбільш життєво важливі результати. Це – онтологія права, сам життєвий простір його буття як правової реальності. Спираючись на теорію комунікативної дії Ю. Габермаса, авторка присвячує основну частину своєї роботи аналізу модернізації з позицій цієї парадигми, що дозволяє подати суспільну раціоналізацію як складну взаємодію трьох видів раціональності: когнітивно-інструментального розуму (ціле раціональності), функціоналістського розуму (системної раціональності) та комунікативного розуму. Потенціал комунікативного розуму проявляється в раціоналізації інститутів, в усвідомленому формуванні нормативних порядків самими учасниками соціальних взаємодій.

Тут слід звернути увагу на адекватність стилю викладення тексту монографії рангу та складності питань, які порушуються в роботі. Якщо гранично коротко, то назва одного з підрозділів “Зростання складності системи в процесі соціальної еволюції” (с. 183), а точніше початок її, тобто “зростання складності”, відбиває одну з актуальних проблем сучасного суспільствознавства, а саме: подолання тенденції до спрощення, редукціонізму радянського зразку. Цей процес набуває потужності і є вже досить наглядним подолання догматичного доктринерс-

тва та фактично теологічного духу (тобто, коментаторства з заданими параметрами результатів), які як домоклов меч тяжили над нашою суспільною наукою з радянських часів. Сміливість авторки в самій постановці питань і формулюванні проблем, крім цього, є ще й одним з яскравих прикладів подолання певного провінціалізму вітчизняної науки. Уже починаючи ознайомлення з текстом цієї монографії відчуваєш себе учасником дискусії масштабу, який очевидно виходить за межі традиційного для нас простору, який, частіш за все, обмежується теренами країн колишнього Радянського Союзу.

У роботі вирішуються такі завдання. Перше. У контексті проблематики, що розглядається, подати у цілісному вигляді саму теорію комунікативної дії (глави 3-6). Друге. Продемонструвати, як ця теорія “працює” при поясненні проблем сучасного суспільства (глави 7,8). Авторка прискіпливо аналізує головні положення фундаментальних праць Ю. Габермаса, насамперед “Теорії комунікативної дії” [4] та “Фактичності і значимості” В перекладі на англійську “іж фактами і нормами” [5], а також праць з дискурсивної етики. Висловлюється і доводиться думка, що хоча теорія комунікативної дії у нас є досить популярною, однак її новаторство й навіть певна парадоксальність усвідомлені явно недостатньо, оскільки тут маємо вплив підходів та точок зору, що вже ствердилися.

Слід виокремити такі положення, які в інтерпретації Н. Бусової можуть дозволити Габермасовій думці стати більш доступною, а для правознавця (втім, і для будь-якого суспільствознавця) ще й інструментально придатною для переосмислення стереотипів теоретичного та історичного мислення. Ось така думка й логіка міркувань. Виділяння комунікативної дії в якості особливого виду діяльності, що не редукується до труду (чи до цілеспрямованої дії), суперечить усій класичній традиції Нового часу. Теорія комунікативної дії подає реконструкцію генезису комунікативної дії, незалежної від генезису трудової діяльності, а також подає й модель соціальної еволюції і точки зору неможливості звести комунікативну дію до праці чи цілеспрямованої дії. Двом елементарним типам дії відповідають два типи раціональності: цілеспрямованість та комунікативна раціональність. В основі комунікативної дії – норми, які не є результатом процесу праці, а мають свою історію. Темп соціальної еволюції задається розвитком морально-правової свідомості.

В сучасному суспільстві комплекс цілеспрямованих дій виокремлюється від сфери комунікативних дій (життєвий світ) і перетворюється в систему, що включає в себе риночну економіку й бюрократичний державний апарат. Система саморегулюється завдяки тому, що в цій площині як засоби координації стає можливим використовувати не механізм взаємопорозуміння, а гроші та владу. Імперативи самозбереження системи, які діють за межами свідомості акторів, можна умовно назвати системною раціональністю або функціоналістським розумом. Розподіл системи та життєвого світу і є сутністю модернізації, саме з цим розподілом пов’язані як досягнення, так і проблеми сучасного суспільства.

Перші, тобто досягнення, проявляються в тому, що система забезпечує високий ступінь продуктивності матеріального виробництва. А другі, тобто проблеми, породжуються тим, що система має здібність проникати назад у життєвий світ, туди, де здійснюється передача культурної традиції, соціалізації, підтримується групова солідарність. Системна раціоналізація витісняє комунікативну раціональність, здійснюється бюрократизація й монетаризація життєвого світу.

Подолання патологій сучасності, втім, теорія комунікативної дії вбачає в демократизації провадження права, що в умовах сучасних масштабних суспільств передбачає, насамперед, розвиток публічної сфери. Це остання “хвиля юридикації” суспільства в термінології Ю. Габермаса. Авторка розглядає цей підхід видатного німецького філософа щодо чотирьох “хвиль юридикації” Перша призвела до буржуазної держави, яка розвивалася в Західній Європі в період абсолютизму в формі європейської державної системи. Друга “хвиля” призвела до правової держави, яка знайшла зразкове втілення в Німеччині ХІХ століття. Третя “хвиля” призвела до демократичної правової держави, яка розповсюдилася в Європі та Північній Америці після Великої Французької буржуазної революції. Остання (на сьогоднішній день) призвела до демократичної правової держави благоденства, яка стала результатом боротьби європейського робітничого руху впродовж ХХ століття (с. 240).

Н. Бусова зауважує, що Ю. Габермас не згадує відому на Заході працю Т. Маршалла “громадянство та суспільний клас” ідеї та положення якої співпадають з його власними [6]. Ми теж зауважимо, що Н. Бусова не згадує ще більш відому (і не тільки на Заході) працю Ф. Фукуями “кінець історії та остання людина” [3], де також, але дещо з іншого боку, розглядається й дово-

диться позитивний культуротворчий потенціал демократичної правової держави.

Іншими словами, те, що праву надається потенційно вирішальна роль у долі сучасного суспільства, не є випадковим, ця ідея чи загальна позиція “витає в повітрі” визначаючи “стан атмосфери” Соціальної взагалі й юридичної (насамперед, філософсько-правової) думки зокрема, – то є факт уже очевидний. Н. Бусова, слідом за Ю. Габермасом, міркує так: це, мабуть, тому, що право, завдяки своїй подвійній природі (тобто, спираючись як на державний примус, так і на моральний авторитет) є тією ланкою, яка пов’язує систему із життєвим світом. Право здатне сприймати сигнали життєвого світу й переводити їх у форму, зрозумілу для спеціальних кодів адміністрації й економіки. А це вже є проблеми легітимації права, внутрішнього взаємозв’язку права і демократії, еволюції громадянського суспільства й динаміки боротьби за емансипацію людини в сучасному суспільстві (тут згадується майже не вся німецька філософсько-правова думка). Ці проблеми є предметом обговорення останньої, самої великої за розміром глави книги (“емократичний потенціал розвитку сучасного суспільства і право”, яка, до речі, могла б стати й окремою брошурою, а якщо додати згаданий сюжет (“ід Гегеля з Марксом до Габермаса”, то й самостійним дослідженням, бо за кількістю й багатством ідей вона на це заслуговує.

Щодо обов’язкового пункту про недоліки та зауваження то, мабуть, скажімо так, що не хотілося б звертати увагу на дрібниці та положення, які викликають природні питання, якщо виходити з точок зору, що відрізняються від авторської. Н. Бусовою в науковий обіг вітчизняного суспільствознавства (насамперед філософії та пра-

вознавства) введено потужний шар світової, перш за все, європейської думки, який, як ми вважаємо, особливо важливе значення має для філософів права. А тому наше суспільствознавство слід привітати із такою працею, яку без перебільшення слід віднести до значних його досягнень. І слід подякувати авторку – чарівну жінку – за цей подарунок, за таку величезну, грандіозну працю, яку може виконати не кожний чоловік. Побажано їй усіляких гараздів і будемо сподіватися, що вона продовжить свою дослідницьку роботу на так необхідному нам шляху осягнення сучасного – модерного – світу і свого місця в ньому.

Список літератури

1. Берман Г. . Западная традиция права: эпоха формирования. – М.: Изд-во МГУ, 1994.
2. Берман Г. . Вера и закон: примирение права и религии. – М.: Ad Marginem, 1999.
3. Fukuyama F. The End of History and the Last Man, 1992. Пер. рос.: Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: АСТ: Ермак, 2004.
4. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society. – Cambridge: Polity Press, 1984; Vol. 2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason. – Cambridge: Polity Press, 1987.
5. Habermas J. Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy. – Cambridge: Polity Press, 1996.
6. Marshall T. . Citizenship and Social Class // Marshall T.H. Class, Citizenship and Social Development. – Westport, Conn., 1973. – P. 65-122.

kkkk